

UDK: 811.163.42:811.134.2:81.344:81.35

Stručni rad

Prihvaćen za tisak: 28. studenoga 2012.

Maša Musulin
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
masa.musulin@gmail.com

Grafem kao višeznačnica

U ovome će se radu kratko predstaviti različita značenja višeznačnice grafem: bilo koja pisana jedinica pisma (simbol, interpunkcijski znak itd.), razlikovni znak pisma, slovo, pisani izraz fonema. U svojem uže mu značenju, kakvo se uglavnom rabi u kroatistici, naziv grafem vrlo je koristan, pa su u radu navedeni tipovi odnosa grafema i fonema. Oni ne uključuju tzv. nijema slova jer su ona grafemi samo u širemu smislu.

0. Uvod

Pisani su jezici samo jedan od načina grafičkoga izraza, uz slikovne poput crteža, fotografija, mozaika i shematskih prikaza poput tablica, mapa, dijagrama, nota (Crystal 2011: 190). Velik broj jezika, zapravo većina, nema pisma, a neka se pisma ne temelje na fonologiji, nego riječima ili morfemima (logografska pisma, kako ih je nazvao I. Gelb, prvi znanstvenik koji se sustavno posvetio proučavanju pisma). Među fonografskim pismima slogovna nisu utemeljena na fonemima, no većina jest, na različite načine. P. T. Daniels (2003: 45–80) navodi šest vrsta pisama, kao u (1), pri čemu kaže da je logosilabarij zapravo morfosilabarij jer potpuno logografsko pismo nije moguće.

- (1) i. *logosilabarij* — svaka jedinica predstavlja riječ (tj. morfem)
- ii. *silabarij* (slogovno pismo) — svaka jedinica predstavlja slog
- iii. *abjad* (semitsko pismo) — svaka jedinica predstavlja zatvornik
- iv. *abeceda* (alfabet) — svaki znak predstavlja otvornik (vokal) ili zatvornik

- v. *abuiğida* (sanskrtsko pismo) — svaki znak predstavlja zatvornik koji slijedi određeni otvornik, obično *a*, a ostali se otvornici ili njihova odsutnost pokazuju dodatcima (dijakritici)
- vi. *obilježno pismo* (korejskoga tipa) — oblik znaka usklađen je s fonetskim obilježjima predstavljenoga odsječka

Kada se u nekomu pismu zapisuju fonemi, iskazuju se simbolom koji predstavlja zatvorničke, uglavnom i otvorničke odsječke, često nazvane grafemom. Međutim, grafem može biti bilo koja pisana jedinica pisma, a ne samo znak kojim se zapisuje fonem. Zajedničko je ovim dvama odrednicama samo to da je grafem jedinica jezika s pismima. Stoga je važno osvijestiti šira i uža značenja naziva grafem kako ne bi bilo zabune, što će se pokušati učiniti u ovomu radu. To se ne odnosi samo na kroatističke radove, nego i druge, posebno zato što se u uspoređivanju hrvatskoga s različitim jezicima prevodi iz tekstova na tim jezicima koji istovrijednicu hrvatskomu nazivu grafem definiraju na neki drugi način.

1. Grafem

Grafem je višeznačni naziv, a jedna je od njegovih najčešćih odrednica — najmanji znak koji razlikuje značenje grafičkih jedinica sustava pisanja nekoga jezika, odnosno najmanji razlikovni znak nekoga sustava pisanja. U R. Simeon (1969), gdje su okupljene različite lingvističke odrednice, navodi se da je grafem pisani znak, slovo, ono što je fonem kod govora, pismena predodžba glasa, kod pisanja opća predodžba slova s osnovnim obaveznim elementima, najmanja grafička jedinica kakve abecede, znak koji se suprotstavlja ostalim znakovima toga istoga sustava i stoga je pogodan za grafičko pismeno razlikovanje riječi. Grafem se poima kao apstraktna jedinica koja se ostvaruje različitim tvarnim izrazima, tj. grafovima, ali se mogu proučavati i njegova obilježja, kao što su oblost, zakrivljenost ili ravnoća, što se često čini u proučavanju, uključujući i čitljivost. Ukupnost je svih grafema bilo koje grafije grafemski sastav ili inventar, a način ustroja i ukupnost njezinih odnosa grafijski sustav (Brozović 2007).

Glavni je problem s nazivom grafem što se on rabi i u općoj lingvistici koja proučava različite sustave pisanja i unutar jezika koji imaju fonemska pisma. U osnovi se razlikuje njegovo uže i šire značenje. Grafem može biti izraz fonema u pisanome jeziku, ali može i ne biti izraz fonema, nego riječi ili rečenične intonacije (npr. *?*, *!*). Grafemi mogu biti logografske jedinice, tj. logogrami koji predstavljaju riječi ili morfeme (npr. *@*, *&*, *5*), silabemi koji predstavljaju slogove (npr. japanska hiragana i katakana), abecedna slova koja uglavnom predstavljaju foneme, prozodemi koji predstavljaju naglasne ili intonacijske jedinice, pravopisni znakovi poput upitnika, zareza...

1.1. Znak sustava za pisanje

U najširem smislu grafem je znak priznatoga sustava pisanja, najmanja jedinica grafemskoga sustava neovisno o tome predstavlja li sam po sebi jedinicu fonološkoga sustava ili ne (RAE). Stoga taj pojam podrazumijeva slova abecede, brojke, interpunkcijske znakove i posebne, samostalne simbole bilo kojega pisanoga sustava. U tomu širem smislu grafemi ne predstavljaju samo foneme, nego i dijelove riječi (76-godišnji), same riječi (5. znači *peti*, a 5 *pet*) ili skupove riječi (*itd.* znači *i tako dalje*), a ne moraju se uopće zvukovno ostvarivati (npr. crtica između hrvatskoga pravopisnoga oblika ženskih prezimena poput *Gulešić-Machata* za razliku od službenoga oblika nametnutoga administracijom *Gulešić Machata*). Tako shvaćen pojam grafema znači da bi hrvatski imao osamdesetak grafema: trideset velikih slova, trideset malih, deset znamenaka (arapskih brojka), niz interpunkcijskih znakova i prazninu, kao što npr. navodi Trask (2005). Moglo bi ih biti čak i više jer se taj broj i proširuje u službenoj uporabi (npr. znakovima poput @) ili općoj npr. osjećajnicima (emotikonima) od kojih se neki poput :-) sastoje od postojećih znakova, ili bi tomu još trebalo dodati kratice, specijalne znakove. Treba istaknuti da navedeni znakovi u pisanju mogu promijeniti značenje, npr. uporaba dijakritičkoga znaka , ili !, ali ne uvijek.

1.2. Razlikovni znak sustava za pisanje

Grafem se određuje i kao najmanja razlikovna jedinica u sustavu pisanja, odnosno pisanomu jeziku. Kao što se čini i za fonem, da bi se odredilo je li nešto grafem, provjerava se čini li promjena jednoga pisanoga znaka značenjsku razliku ili ne. Tako npr. *p* i *P* u riječima *plav* i *Plav* ne čine dva grafema jer ne mijenjaju značenje tih riječi, a *l* i *r* u riječima *plav* i *prav* čine grafeme jer čine značenjsku razliku. Iako je ovo značenje riječi grafem vrlo slično prethodnomu, nije posve isto. Naime, promjena poput *v* i *V* unutar rečenice ne daje uvijek isti grafem jer se katkada značenje može promijeniti, npr. *višnja* ‘voćka’ i *Višnja* ‘žensko ime’, iako te razlike nema na početku rečenice ili ako se sve piše velikim slovima, npr. u naslovu. Slično je i s riječima *riječ* i *Riječ*. U ovome smislu grafem ima sličan odnos unutar pisanja kao što fonem ima unutar govorenja.

1.3. Slovo

Grafem se katkad smatra stručnim nazivom za slovo, svjesno ili nesvjesno. Primjerice, u navodu sa službene stranice RFE (2011), gdje se kaže da se sljedovi grafema upotrebljavaju kako bi se predstavili određeni fonemi i da su prema modernomu poimanju slova ili grafemi “najmanje razlikovne jedinice grafemskoga sustava neovisno o tome predstavljaju li same po sebi jedinicu

fonološkoga sustava ili ne”, što pretpostavlja da su grafemi slova jer se kaže da sljedovi grafema predstavljaju fonem.

1.4. Grafijski lik fonema

U užemu smislu grafem je najmanja razlikovna jedinica u pisanom jeziku kojom se izražava fonem. R. Simeon (1969) donosi odrednice da je grafem pismena predodžba glasa, najmanja jedinica kakvoga abecednoga (alfabet-skoga), slogovnoga (silabičkoga) ili ideografskoga pisma koja odgovara kontrastivnoj ulozi fonema jer se u grafijskom sustavu suprotstavlja ostalim znakovima toga istoga sustava pa grafički razlikuje pojedine riječi. Tako shvaćen pojam grafema znači da ih hrvatski ima tridesetak. Pisani izraz fonema najčešće je značenje naziva grafem u hrvatskoj lingvistici.

Odnos grafema i fonema u jezicima nije uvijek jednoznačan. Primjere fonem /š/ neki jezici zapisuju jednoslovnim grafemima: hrvatski i češki zapisuju grafemom *š*, mađarski grafemom *s*, rumunjski i turski *r*, drugi dvoslovnim: engleski i albanski *sh*, francuski i portugalski *ch*, poljski *sz*, talijanski *sc*, ali i troslovnim *sci*, a njemački troslovnim grafemom *sch* (Brozović 2005).

Za neke se jezike, npr. finski i hrvatski, smatra da imaju prilično predvidljiv odnos između grafema i fonema (engl. *shallow orthographies*), neki u to pridodaju i španjolski (npr. Connor-Linton 2006, Finegan 2004), za razliku od francuskoga i engleskoga kojima je predvidljivost znatno manja (eng. *deep orthographies*). U španjolskome jeziku postoji nepodudarnost između slova (grafema) i fonema, iako ona nije tako velika kao što bi se to moglo reći za engleski i francuski, gdje jedan fonem može biti predstavljen s tri ili više grafema. U nizu jezika s fonološkim pismom, i španjolski i hrvatski znatno su bliže idealu u usporedbi s francuskim ili engleskim u kojima veći broj vrlo čestih riječi ima nesustavan odnos između fonema i grafema (iako se za engleski pokazalo da su samo najčešće riječi posve nepredvidive pa se moraju učiti napamet, dok je više od osamdeset posto riječi posve sustavno, npr. O’Grady i sur. 1996).

Jedna je od poteškoća s pojmom grafem i to što glasovni sustav nema ništa slično malim i velikim slovima (majuskula i minuskula). Druga je poteškoća što se na pitanje jesu li *A* i *a* dva različita grafema ili alografi jednoga mogu dati dva suprotna, oba argumentirana odgovora. Ako je grafem jedinica sustava za pisanje, onda su *A* i *a* dva različita grafema, no tada nije jasno kako iskazati njihov međudnos jer je on bitno različit od *A* i *a*. Ako je grafem odnos glasa i znaka (poput tagmema), tada su *ea*, *ee* različiti engleski grafemi (*sea*, *seed*), ali bi onda trebalo reći da postoji i desetak grafema *ough* u britanskomu engleskomu, npr. *ou*, *u*:, *ʌf*, *ʊf*, *ɔ*:, *au* (Daniels 2003: 66) kao u *though*, *through*, *thought*, *rough*, *cough*, *bough*. Teškoća je s nazivom grafem što je on stručni naziv, a nema jedinstvenu odrednicu. Zbog

navedenih značenja i poteškoća neki jezikoslovci smatraju da je grafem popularna, ali predteorijska riječ koja ima znanstveni prizvuk, a zapravo znači slovo ili znak pa ne bi trebala biti dio stručnoga teksta (Daniels 2003: 67).¹

2. Odnosi grafema i fonema

U jezičnomu sustavu fonem se ostvaruje glasom, a zapisuje grafemom u jezicima s fonemskim pismima koji grafeme definiraju kao u 1.4. Kako je pismo povezano s dvama jezičnim djelatnostima, čitanjem i pisanjem, u prvome se slučaju polazi od grafema, u drugomu od fonema. Njihov je odnos katkad vrlo različit. Npr. grafem *k* poprilično je slabo zastupljen u španjolskoj abecedi, uglavnom se nalazi u riječima stranoga podrijetla, što ima svoje povijesne razloge (Vinja 1998). No fonem *k* čest je u španjolskome, a moguće ga je zapisati grafemima *c*, *k* i *qu*, od kojih su prva dva slova, a *qu* nije. Različite vrste nepodudarnosti između fonema i grafema mogle bi se svrstati u nekoliko skupina.

2.1. Grafem u odnosu prema fonemu

Jedan grafem predstavlja samo jedan fonem — Neki grafemi uvijek predstavljaju samo jedan fonem, npr. *m* u hrvatskome, španjolskome, njemačkome, francuskome, engleskome.

Jedan grafem predstavlja različite foneme — Neki grafemi nisu uvijek jednoznačni, nego mogu biti pisani izraz više od jednoga fonema. U europskim jezicima često grafem *c* predstavlja različite foneme, npr. *k*, *c*, slično je i s grafemom *ch*, koji može predstavljati fonem *h*, *č*. Teorijsko je pitanje je li riječ o jednomu te istomu grafemu ili više grafema koji su homonimni.

Jedan grafem predstavlja niz fonema — Katkad jedan grafem ne predstavlja različite foneme, nego niz fonema. Takav je grafem npr. španjolsko *x* (= *ks*), koji se i u hrvatskome pojavljuje u riječima iz stranih jezika.

Poseban je problem status tzv. nijemih slova (Simeon 1969) jer se ona katkad nazivaju i praznim grafemima, a u literaturi se pojavljuje naziv *nijemi grafem* (eng. *mute grapheme* npr. Royer, Spinelli, Ferrand 2005). Naime, uslijed jezičnih promjena u govornome jeziku (nekadašnji) grafem katkad ne predstavlja ni jedan fonem. Takav je slučaj sa *h* u romanskim jezicima, npr. u španjolskome se jeziku početno *h* u riječima kao npr. *hablar*

---

¹The upshot is that grapheme has become nothing more than a pretheoretic, fancy, scientific-sounding word for “letter” or “character” and ought not to be part of technical discourse.

piše iz etimoloških razloga jer je u vulgarnome latinskome i starošpanjolskome na tom mjestu bilo *f* koje se izgovaralo, da bi nakon toga aspiriralo u *h*, sve dok se nije potpuno izgubilo (Alarcos Llorach 1999). Slično je s mnogim slovima u engleskome, npr. *g* i *h* u *thought* uslijed povijesnih glasničkih (glasovnih) promjena koje se nisu prenosile u pismo. U hrvatskome se takva prazna slova pojavljuju prilično rijetko. Je li to nijemo slovo uopće grafem? Naime, ako ono ne predstavlja fonem, ne može se smatrati grafemom u užem smislu. Ako ga se smatra grafemom, onda se naziv *grafem* razumijeva u širem smislu.

2.2. Fonem u odnosu na grafem

Jedan fonem ima samo jedan grafem — Neki se fonemi uvijek pišu jednako, čak i ako je jezik vrlo daleko od ideala fonem = grafem, kao što se i neki grafemi uvijek čitaju jednako. Uvijek se pišu jednim grafemom npr. fonemi *m*, *a* u hrvatskome, španjolskome i njemačkome.

Jedan fonem ima različite grafeme — Neki se fonemi mogu pisati i različito, npr. početni se fonem /b/ u španjolskim riječima *barra* ‘šank’ i *vaso* ‘čaša’ piše u jednom sa *b*, a u drugom sa *v*. Slično je i u njemačkome gdje se početni fonem /f/ u riječima *Fluete* ‘flauta’ i *Vogel* ‘ptica’ jednom piše sa *f*, a drugi put sa *v*.

Jedan fonem ima raznolike grafeme — Kad se jedan fonem piše različitim grafemima, razlika može ne biti samo njihov lik, nego i broj dijelova: grafem katkad može biti jednočlan (monograf), a katkad višečlan, digraf ili trigraf. Primjerice, početni se /š/ u riječima *Schnee* ‘snijeg’ i *Sprache* ‘jezik, govor’ jednom piše sa *sch*, a drugi put sa *s*.

Jedan fonem nema grafema — U nekim se abecedama ne zapisuju svi fonemi, nego samo zatvornički (konsonantski) i neki otvornički (vokalski), npr. u arapskome samo zatvornici i dugi otvornici.

3. Zaključak

Kada se općenito govori o različitim vrstama pisama ili kada se uspoređuju dva jezika čija su pisma različitoga tipa, kao što je navedeno u (1), grafem može biti bilo koji znak u pismu (simbol, interpunkcijski znak itd.). Međutim, grafem je katkad jedinica grafijskoga sustava koja ne mora razlikovati značenje. U širem smislu grafem je jedinica grafijskoga sustava koja razlikuje značenja, a sama ga katkad nema (kao ni fonem, npr. *a*), a katkad i ima (za razliku od fonema, npr. *ℰ*, *3*, *%*). Katkad je grafem slovo pa onda može i označavati foneme, ali ih i ne označavati (tada uključuje nijema slova). U užem je smislu pisana jedinica kojom se u jeziku označava fonem. Katkad je

to isto što i slovo, ali ne uvijek jer u nekim pismima fonemski grafemi mogu biti i dijakritici (npr. u abugidama). Dakle, tzv. nijemo slovo u užemu smislu nije grafem jer ne predstavlja fonem pa je izraz prazni grafem neprikladan, a kada grafem znači isto što i slovo ili jedinicu pisanoga sustava, nijemo slovo jest grafem jer je grafijska jedinica jezika.

Uslijed višeznačnosti i nekih teorijski neriješenih problema naziv grafem mogao bi se smatrati problematičnim ili barem nedovoljno jasno određenim nazivom. Međutim, u užemu smislu, u kojemu se najčešće rabi u kroatistici, naziv grafem vrlo je koristan, posebno kako bi se iskazali različiti odnosi između fonema i grafema. Kad se govori samo o jednoj vrsti grafema, kod jezika s fonemskim pismom poput španjolskoga i hrvatskoga, dovoljno je na početku rada istaknuti da se naziv grafem rabi u pisanoga izraza fonema.

4. Literatura

- Alarcos Llorach, E. (1999) *Gramática de la lengua española*, Espasa calpe, SA.
- Brozović, D. (2005) *Prvo lice jednine*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Brozović, D. (2007) *Fonologija hrvatskoga standardnog jezika*, Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Coulmas, F. (1999) *Blackwell Encyclopedia of Writing Systems*, Oxford: Blackwell Publishers, Blackwell Reference Online: Blackwell, 10. listopada 2011.
- Crystal, D. (2011) *The Cambridge Encyclopedia of Language* (3. izd.), Cambridge: Cambridge University Press.
- Connor-Linton, J. (2006) Writing, u Fasold, R. W., Connor-Linton, J. (ur.) *An Introduction to Language and Linguistics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Daniels, P. T. (2003) Writing systems, u Aronoff, M., Rees-Miller, J. (ur.) *Handbook of Linguistics*, Blackwell Publishing, 43–80.
- Jelaska, Z. (2004) *Fonološki opisi hrvatskoga jezika*, Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada.
- RFE (2011) <http://revistadefilologiaespañola.revistas.csic.es/index.php/rfe>
- Roher, C., Spinelli, E., Ferrand, L. (2005) *On the Status of Mute Letters in French: Simple Graphemes or Part of Complex Graphemes?*, Current psychology letters 16/2, 2005, online od 9. svibnja 2005, preuzeto 20. listopada 2011. URL: <http://cpl.revues.org/index465.html>
- Simeon, R. (1969) *Rječnik lingvističkoga nazivlja*, Zagreb: Marica Hrvatska.
- Trask, R. L. (2005) *Temeljni lingvistički pojmovi*, Zagreb: Školska knjiga.
- Vinja, V. (1998) *Gramatika španjolskog jezika*, Školska knjiga, Zagreb.
- Žagar, M. (2005) Grafolingvistika i stari tekstovi: osebnosti pisanog jezika, u Pranjković, I. (ur.) *Od fonetike do etike: zbornik o sedamdeset-godišnjici prof. dr. Josipa Silića*, Zagreb, Disput.

Grapheme as a polysemic word

This paper analyses polysemous term grafem ‘grapheme’. Grapheme has several different meanings: any symbol the writing system of a language uses, any symbol in the writing system which distinguishes meaning, a letter, a symbols of a language which represent phonemes. The last meaning is useful for languages with basically phonemic writing system and the paper gives a short overview of different relationships between a grapheme and a phoneme, which excludes silent letters. In spite of the fact that some linguists think that grapheme has become nothing more than a pretheoretic, fancy, scientific-sounding word for “letter” or “character” and ought not to be part of technical discourse, in Croatian and other languages with writing systems aiming to approach the ideal of one phoneme = one grapheme, definition of a grapheme as a symbol that represents a phoneme makes this term very useful.

El grafema como la palabra polisémica

Este artículo trata de la polisemia del término grafema. El grafema tiene varios significados: cualquier símbolo que utiliza el sistema de escritura de un lenguaje, cualquier símbolo en el sistema de escritura que distingue el significado, la letra o los símbolos de un lenguaje que representan los fonemas. Lo último es útil para los idiomas con un sistema de escritura básicamente fonológica, y el artículo ofrece un breve resumen de las diferentes relaciones que existen entre un grafema y un fonema, lo que incluye las letras mudas. A pesar de que algunos lingüistas consideran que grafema se ha convertido en nada más que una palabra preteorética, extravagante, de tono científico, para denominar “letra” o “símbolo” y no debería ser parte del discurso técnico, en croata y en otros idiomas con sistemas de escritura destinados a acercarse al ideal de un fonema = un grafema, la definición del grafema como un símbolo que representa un fonema hace este término muy útil.

Key words: terminology, grapheme, phoneme, polysemy

Palabras clave: terminología, grafema, fonema, polisemia

Ključne riječi: nazivlje, grafem, fonem, višeznačnost